

نویسنده دبستان مذاهب کیست؟^۱

دبستان مذاهب کتابی است که در حدود ۱۰۶۷ هـ در هند تالیف شده، و دارای اباحت دلچسپ و عجیبی است، در شرح مذاهب و ملل و نحل، که مؤلف آن با فرق مختلف محشور بود، و افکار و عقاید و اعمال افراد هر فرقه را بیارسی ایکه دران عصر در هند نو رواج یافته بود نوشته است. یعنی کوشش شده که بر خلاف سبک نگارش زبان پارسی معمول و مروج (به عقیده خود) پارسی سره و نا مخلوطی را بنویسد.

درینجا من راجع بابحث خود کتاب چیزی نمی نویسم، و نه راجع به قیمت ادبی آن سخن میگویم، ولی مؤلف آنرا که اکثر نویسندگان در نام وی اشتباه کرده اند، نشان میدهم، چون کتاب مذکور در شرح حال برخی از رجال افغانی مانند دودمان روشانیان، یکی از مآخذ عمده است، بنا بران رفع اشتباه در باره مؤلف آن کتاب، برای ما ضروری است.

۱- ظاهراً اولین کسی که در نام مؤلف کتاب دبستان اشتباه کرد، سر ولیم جونس انگلیس مؤسس جمعیت آسیائی بنگال است، که بسی از کتب شرقی علوم اسلامی و تاریخ هندوستان را با کتب سنسکریت نشر کرد، و ازان جمله همین کتاب دبستان مذاهب مانحن فیه است.

چون مؤلف کتاب بالتصریح نام خود را دران کتاب نیاورده، و خود را به نامه نگار، نامه گرد آور، کردار گذار وغیره اسمای نامعلوم ذکر میکند بنا بران نام اصلی مؤلف آشکار نیست، و چون در یکی از موارد نام محسن فانی را می آورد، و مطلبی را از وی نقل میکند، ازینرو برخی از نویسندگان باشتباه افتادند، و فانی کشمیری را مؤلف آن کتاب گفتند. و سر جان ملکم نویسنده تاریخ ایران که مدتها بدربار ایران سفیر انگلیس بود، نیز به این اشتباه دو چار آمد، و در کتاب خویش دبستان را به محسن فانی کشمیری منتسب داشت. بعد ازین این اشتباه از طرف نویسندگان تکرار شد، و فانی مؤلف دبستان شناخته آمد.^۲

چون مؤلف اصلی دبستان، فانی نیست، و این شخص غیر از نویسنده دبستان مرد دانشمند دیگریست بنا بران باید او را هم بشناسیم، زیرا فانی از معاصران نویسنده دبستان و از کسانی بود، که نویسنده دبستان او را دیده بود و مطالبی را ازو نقل میکند.^۳

۱. آریانا، شماره ۹، ۱۳۲۹، ص ۱-۵.

۲. رجوع کنید به مجله کاوه طبع برلین، ج ۵ ص ۹.

۳. رجوع شود به دبستان مذاهب، مبحث پیروان آذرکیوان.

شیخ محمد محسن متخلص به فانی از سر زمین کشمیر بود، و در عصر شاه جهان در اله آباد هند حکمداری داشت، فانی شخص سخنور و فاضلی بود اشعار زیادی بزبان پارسی سرود در سال ۱۰۵۶هـ که شاه جهان در صفحات شمال هندوکش با ندر محمد خان از ملوک^۱ جانیۀ ماوراء النهر (۱۰۵۱-۱۰۶۰هـ) مصاف داد و آن صفحات را تا بلخ و اندخود بتصرف آورد، قصایدی از محسن قانی بدست مامورین شاه جهان افتاد که در مدح ندر محمد خان حکمدار بلخ سروده و بخدمت وی از هند ارمغان کرده بود. شاه جهان چون آن قصاید را دید محسن فانی را از حکمداری اله آباد موقوف داشت و وی بقیه حیات را در حالت انزوا به کشمیر گذرانید، و بسال ۱۰۸۱هـ از جهان درگذشت و دیوانی را بزبان پارسی در حدود هفت هزار بیت بیادگار گذاشت.^۲

برخی از علمای ازبکستان شوروی که قصاید فانی را در مدح ندر محمد خان دیده اند، نیز باین اشتباه افتاده اند که محسن فانی مؤلف دبستان مذاهب بود در حالیکه مسئله چنین نیست.

۲- شخصی دومی که دبستان مذاهب را به وی انتساب داده اند ذوالفقار اردستانی متخلص به موبد است و این قول صمصام الدوله است که در مائثر الامراء نوشته است (طبع کلکته ۱۳۰۹). ملا فیروز زردشتی نیز این قول را تأیید کرده و در دیباجۀ دساتیر آسمانی نام وی را میر ذوالفقار علی ثبت کرده است در یک نسخه خطی دبستان که به تاریخ ۱۲۶۰هـ کتابت شده نام مؤلف را میر ذوالفقار علی الحسینی متخلص به هوشیار نوشته اند.^۳

۳- قول سوم که غالباً راوی اولین آن سراج الدین علی خان متخلص به آرزو عالم و شاعر پارسی و تذکره نگار هند است ۱۱۰۱-۱۱۳۶هـ چنین است: که مؤلف دبستان موبد شاه یا ملا موبد نام داشت که همین قول را شمس الدین سامی نیز تأیید کرده و گوید: مؤلف دبستان مذاهب موبد شاهی زردشتی در وقت اکبر شاه مسلمان شد و کتاب مذکور را بنام وی نوشت.^۴

نظامی بدایونی نیز قریب باین قول گوید: موبد شاه آتش پرست بود در زمان اکبر مسلمان شد و تاریخ اشخاص دینی را نوشت بنام دبستان که در ۱۸۰۹م از طرف مجلس شرقی ترجمه و نشر شد.^۵

۱. دول اسلامی، ص ۴۳۵.

۲. قاموس المشاهیر، ج ۲، ص ۱۷۹.

۳. دیباجه فرهنگ نظام، ج ۱، ص ۳۰.

۴. مجمع النفایس تالیف آرزو.

۵. قاموس الاعلام، ج ۶.

۶. قاموس المشاهیر، ج ۲، ص ۲۳۷.

این بود اقوالیکه راجع بمولف دبستان تا کنون بمن رسیده و امتیاز رطب و یا بس آن دشوار است نسخه های مطبوع این کتاب را آنچه من دیده ام عبارتند از طبع لکهنو نولشکور ۱۹۰۴م که بنام مجهول نامه نگار است اما طبع بمبی ۱۲۹۲ه آن بنام واضح میرزا محسن کشمیری متخلص به (فانی) است و طبع ایشیاتک سوسایتی بنگال بنظر من نرسیده و طوریکه پیشتر ذکر رفت گویا مانند طبع بمبئی بنام فانی بوده است.

برای اینکه مقصد قدری روشن شود بایستی مطالعات خود را در خود کتاب نیز دوام دهیم که از متن آن چه چیزی راجع بنام و حیات مولف بدست می آید؟

نکته ای که از سراپای متن کتاب بنظر خواننده میرسد این است: که مؤلف دبستان شخص بی تعصب و وارسته ای بود و در عقاید ملل و نحل دقتی داشت و با اکثر فرق محشور بود و مخصوصاً معلوماتی وافر و کافی در دین زردشتی داشت و ارباب تمام فرق را بنظر خوب میدید و در تمام کتاب راجع به هیچ فرقه بدگوئی نکرد و آنچه شنید و دید نوشت.

وی مرد جهانگردی بود که سال ۱۰۳۳ه را سن صفر خود میداند و بسال ۱۰۴۶ه در بنگلین بالا و در ۱۰۴۹ه در کشمیر بود. از لف نوشته های وی بر می آید که بسال ۱۰۵۳ه بکابل سفری کرد و بسال ۱۰۵۷ه در حیدر اباد بود و کذلک بسفرهای خود در آگره، لاهور، مشهد، افغانستان خراسان، اشارت ها دارد و کتاب خود را پیش از ۱۰۶۷ه نوشته است.

آقای پور داؤد نویسنده معاصر ایران کوید: که نویسنده دبستان از فرقه آذرکیوان است که این فرقه در زمان اکبر و جهانگیر در هند میزیستند و در ساختن آئین دساتیر آسمانی و زبان آن دستی داشتند که دبستان پیشروان این فرقه را ذکر میکند. پیشوای این فرقه آذرکیوان پیروانی از مردم شیراز و هرات و کشمیر و سوات و پتنه و غیره داشت و عقاید آنها بیشتر رنگ هندی دارد که عقاید صوفی گری را با آئین برهمنی آمیخته اند و کتبی از آنان باقی مانده که دساتیر آسمانی و شارستان چهار چمن و جام کیخسرو و زردست آفشار ازان جمله است و دبستان از کتب دیگری بنام نوش دارو، سکنگین، بزمگاه ارژنگ مانی نیز ذکری دارد مؤلف دبستان که باین فرقه منتسب بود در یازدهمین سال سلطنت اورنگ زیب بسال ۱۰۸۱ه در گذشت.^۱

باینصورت مؤلف دبستان یکی از اشخاص عجیبی بود که کتاب عجیبی را بزبان عجیبی نوشت چون نام خود را تصریح نکرد نویسندگان مابعد را به شبهت انداخت و سرگردان ساخت.

برخی از نویسندگان متاخر مانند نویسندگان انسائیکلوپیدی اسلامی^۱ قول سوم را ترجیح دادند که موبد نامی مؤلف دبستان مذاهب است و آقای غبار نویسنده افغان بدلیل اینکه مؤلف دبستان نسبت بدیگر ادیان، احاطه کاملی در دین زردشتی دارد، و از قول ”موبد“ اشعاری را در متن کتاب می آورد، و بر خلاف رویه ای که درین موارد دارد، از نام شاعر باحترام یاد نمیکند، موبد را مؤلف کتاب می پندارد، و درین رای خود مصیب است، که موافق قول سامی، موبد مذکور معاصر اکبر نبود، زیرا اکبر در ۱۰۱۴ هـ مرده و مؤلف دبستان ۱۰۲۳ هـ را سن صفر خود میداند (ص ۱۴۷ طبع بمبئی) و نیز تصدیق مسلمانی موبد از احتیاط دور است.^۲

نتیجه:

از خلال این روایات و آرای متضاد، اکنون خوانندگان محترم به یک نتیجه رسیده می توانند، و آن این است: که انتساب دبستان به محسن فانی کشمیری قطعاً از حقیقت دور است، اما آنچه مؤلف را زردشتی نو مسلمان دانسته اند، بنام موبد، قابل قبول خواهد بود، چه نام اسلامی او را ذوالفقار یا ذوالفقار علی ضبط کرده اند.

شاید کلمات موبد هوشیار نیز از بقایای کیش زردشتی اوست، زیرا این دو نام اندارن فرقه مخصوصاً در پیروان آذرکیوان زیاد است، و انتساب وی به سید حسینی بودن که به کلمات (میر و الحسینی) افاده شده، دور از حقیقت بنظر می آید.

چون مؤلف دبستان شخصی عجیبی بود و افکار و عقاید وی هم ممزوج عجیبی است از کیش زردشتی و برهمنی و اسلام بنا بران بعید نیست که نامهای موبد، ذوالفقار، هوشیار نیز نمونه ای از ان امتزاج و اختلاطی باشد که در افکار وی روی داده بود و اسمائی است که باسمای خود برابری میکند بنا بران قول اول بکلی از خیر اعتبار ساقط و مرفوع است و قول دوم و سوم بصورت فوق با هم تطبیق و تلفیق شده می تواند.

شهر نو کابل، ۲۲ سرطان ۱۳۲۹ عبدالحی حبیبی

۱. انسائیکلوپیدی اسلامی، ج ۱، ص ۹۰۸.

۲. احمد شاه بابا، طبع کابل، ص ۱۲.